

NÉHÁNY ÚJABB VONÁS A „RIVÁLISOK”, APÁCZAI
CSERE JÁNOS ÉS ISAAC BASIRE PORTRÉJÁHOZ

A FEW NEW DETAILS FOR THE PORTRAIT OF THE “RIVALS” JÁNOS
APÁCZAI CSERE AND ISAAC BASIRE

Petrőczy Éva

A Károli Gáspár Református Egyetem nyugalmazott egyetemi docense.

ÖSSZEFOGLALÁS

Több mint tizenöt éve kutatom a négyszáz esztendeje született Apáczai Csere János és a hugenotta családi háttérű anglikán teológus, Isaac Basire gyulafehérvári tanári kapcsolatának és Apáczaira nézve tragikus konfliktusának háttérét. Az Apáczai -életmű iránti abszolút elismeréssel, és sok holland- többek között utrechti és franekeri – kutatóút tapasztalatával. Ettől függetlenül „sine ira et studio” igyekszem felderíteni e szomorú történet további részleteit. Mindenkor kerülve az Isaac Basire-vel szemben szinte kötelező magyar elfogultság csapdait, amelyeket többek között, a Bethlen Miklós és az Apáczai-monográfiát író Bán Imre elkerült. A téma szépipró-feldolgozóinak zöme, például Szabó Magda és Németh László azonban korántsem kerülte el.

Korábbi fő forrásom, a Darnell-féle Basirius levélkiadás mellett, most újabb szempontok vizsgálata is lehetségessé vált Davis F. Jones online elérhető szakdolgozatának és több orvostörténeti tanulmánynak köszönhetően. Ezekből kiderül, hogy Basire is elkötelezett, a polgárháborús Albionból öt anglikán, királpárti családból származó diákot önzetlenül kimenekítő pedagógus, továbbá tudatos egészségvédő, olykor még gyógyító is volt. Egy 17. századi, a tüdőbajról szóló könyv elemzéséből az is nyilvánvaló lett számomra, hogy ez az Apáczait oly korán elpusztító betegség az övénél kíméletesebb életmódot, s tudatos konfliktuskerülést kívánt volna meg. Végül érzékeltetem azt, hogy voltaképpen e két tanártárs sajnálatos módon nem élt a párbeszéd lehetőségével, noha, mint Kropf Lajos is beszámolt róla, francia nyelvtudásuk akár javíthatott volna személyes kapcsolatukon. Épp úgy, mint Basire gyógyítói és életmódjavító ismeretei.

ABSTRACT

For over fifteen years, I have been researching the relationship—and the ultimately tragic conflict—between János Apáczai Csere, born four hundred years ago, and Isaac Basire, an Anglican theologian of Huguenot descent, who both taught in Gyulafehérvár. My work is grounded in deep appreciation for Apáczai's legacy, enriched by research trips to the Netherlands, including Utrecht and Franeker. Nevertheless, I aim to investigate this sad story *sine ira et studio*, without bias or passion. In doing so, I take particular care to avoid the almost obligatory Hungarian bias against Basire—an attitude that notable figures like Miklós Bethlen and Apáczai's biographer, Imre Bán, had managed to transcend, but which has influenced most literary portrayals of the conflict, such as those by Magda Szabó and László Németh.

While I continue to rely on the Darnell edition of Basire's letters as a primary source, new insights have emerged thanks to Davis F. Jones's now-accessible online

thesis and several studies in the history of medicine. These sources reveal that Basire was a committed educator who, during the English Civil War, selflessly helped five Anglican royalist students escape to safety. He was also a conscientious advocate for health, and at times even acted as a healer. From an analysis of a 17th-century medical text on tuberculosis, I have come to understand that the illness which prematurely claimed Apáczai's life might have been mitigated by a more moderate lifestyle and a more deliberate avoidance of conflict. Finally, I explore the unfortunate reality that these two colleagues failed to seize the opportunity for dialogue—despite, as Lajos Kropf noted, both being fluent in French, which might have facilitated mutual understanding. As might have Basire's knowledge of healing and healthy living.

Kulcsszavak: Apáczai Csere János, Isaac Basire, I. Károly angol király, II. Rákóczi György, orvostörténet, Németh László, Szabó Magda

Keywords: János Apáczai Csere, Isaac Basire, King Charles I of England, George II Rákóczi, medical history, László Németh, Magda Szabó

Éppen tizenöt éve annak, hogy a Durhami Egyetem teljes letöltési engedélyének köszönhetően gondosan végigjegyzeteltem, s egy tanulmányban rögzítettem mindazokat a tapasztalatokat, amelyek W. N. Darnell szinte mozdíthatatlanul hatalmas, ám még így is hiányos és gyakran pontatlan Isaac Basire levelezéskiadása nyomán számos kérdést tisztázhattak. Számmunkra, magyar olvasók, kutatók számára elsősorban is az 1625-ben, pontosan négyszáz éve született erdélyi pedagógus Apáczai Csere János és Gyulafehérvárott vele egy időben tanító, hazájából menekülni kényszerült, s összesen 15 évig bujdosó angol kollégája, latinos nevén Basirius számos ponton ellentmondásos és máig tisztázatlan kapcsolatáról.¹ Tanulmányom a körmendi misszilis-konferencián hangzott el, s az egyik sárospataki *Nemzet, egyház, művelődés* kötetemben jelent meg, továbbá az Erdélyi Szemlében, rövid angol összefoglalással.² Döbbenetes, hogy (még ha ezt sokszor önmagának sem vallja be!) a végletekig tekintély-, király- és fejedelemsztelő tisztelő angol, a zsinat-presbiteri elv és gyakorlat esküdt ellensége, 1658 decemberében keltezett levelében sokkal inkább Medgyesi Pál és Apáczai Csere János szájába illő, egykori udvari pap helyett egy igazi prófétához méltó szavakkal óvja, sőt, inti a hatalomvágyában elszabadulva a törökkel is szövetkezni kész II. Rákóczi Györgyöt: „*Legkegyelmesebb uram, sem hízelgő, sem a fejedelmi személyek bálványozója nem vagyok, de hűséges nevelő igen, a magam szűk körein belül. Hát nem jósoltam meg előre az általános*

¹ William Nicholas Darnell: The Correspondence of Isaac Basire, with a Memoir of His Life. London 1831.

² Petrőczy Éva: Az „igazi” Basirius Izsák, levelezése alapján. In: Petrőczy Éva: Kagylókörttel harangozni. Újabb tanulmányok a puritán irodalomról. (Nemzet, egyház, művelődés 6.) Debrecen–Bp. 2011. 48–57; Petrőczy Éva: Erdély végnapjai két Basirius-levele tükrében Református Szemle 112. (2019) 559–566.

pusztulást, ami mostanra bekövetkezett? Hányan találták meg az Erdélybe visszavezető utat? ... Szánom az ártatlanokat... Ki fogja megtámasztani a roskadozó falakat? ... s akkor mi lesz a hittel és a szabadsággal? Isten óvja magasságodat attól, hogy akár a legkisebb mértékben is egy ilyen végkifejlethez járuljon hozzá...”³

S ha már Basirius és Gyulafehérvár az erdélyi és magyarországi tudományos közvéleményben elválaszthatatlanok, akkor feltétlenül meg kell említenünk Dienes Dénes Keresztúri-monográfiájának ide vonatkozó sorait: *„Amikor Keresztúri Pál 1655 decemberében elhunyt... [két hónappal az Apáczait Kolozsvárra száműző összecsapás, s a fejedelem anti-presbiterianus dühkitörése, Apáczai Csere helyenként okkal-joggal joggal pengeéles válaszai és a nem mindennapi pedagógiai s ugyanakkor diplomáciai érzékű, vérbeli tanárember és lelkipogó, a harmadik főszereplő, Keresztúri Bíró Pál béketeremtő szándéka és szavai után. P. É.] a fejedelem görögnyi kastélyában II. Rákóczi György nagy tisztességgel temettette el a gyulafehérvári templomban. Basirius Izsák professzor prédikált fölötte latinul.”*⁴ Ez a gesztus egyben azt is jelzi, hogy a francia hugenotta családból származó angol vendégprofesszor nem felejtette el a közelmúltnak ezt a számára is rendkívül kínos jelenetét. Nagy valószínűséggel lelkiismeretfurdalással gondolt nála húsz évvel fiatalabb, tehetséges és lobogó, de már azon a tragikus napon is hozzá képest gyöngye egészségu pályatársa iránti ellenérzéseire. S aligha felejtette el akkori saját, sokszor túlzásokba torkolló, tipikusan double talk-szerű, mert hol támadás közeli, hol Apáczai tudását, tanári elkötelezettségét mégis-elismerő, kétszínű viselkedését. Igehirdetés-vállalása akár közvetett bocsánatkérésnek is tekinthető.

Hogy mégsem maradtak e témában járatlanok a „rég magyaros” témáknak elkötelezett kutatók, legyenek bár történészek, irodalom- és egyháztörténészek az többek között a mindig mértéktartó és bölcs Bán Imre jelentős Apáczai-könyvének,⁵ továbbá nyolc évvel később Herepei János, mindmáig nélkülözhetetlen Adattár-a második kötetének⁶ témánkat érintő, bőséges anyagának köszönhető. Ők mindketten otthonosak voltak e fájdalmas-kínos történetet több szempontból vizsgáló, tizenkilencedik század végi, huszadik század eleji publikációkban. Ezek sorából most csak Kropf Lajos *Basirius Izsák életrajzához* című dolgozatából idézünk, elsősorban talán azért, mert szerzője abban a nem-anglomán korban is jól ismerte Albion nyelvét: *„A meghívás (t. i. a gyulafehérvári református kollégium megerősítése céljából, s ugyanakkor az elhunyt Bisterfeldet, mint az ottani pedagógia egyik fontos, cartesianus pillérét pótolandó) eredménnyel járt. Basire az angol parlament és a francia király követeinek ajánló levelével*

³ Darnell, W. N.: The Correspondence i. m. 175–183; Petróczi É.: Az „igazi” i. m. 55.

⁴ Dienes Dénes: Keresztúri Bíró Pál (1594?–1655). Sárospatak 2011. 147.

⁵ Bán Imre: Apáczai Csere János. (Irodalomtörténeti könyvtár 2.) Bp. 1958.

⁶ Herepei János: Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez II. Apáczai és kortársai, Bp.–Szeged 1966.

ellátva rövidesen útnak indult. A fejedelem az 1655. március 1-én kötött meg egyezésben évi jövedelmét 1800 forintban állapította meg, lakhelyéül pedig az időközben (1655. febr. 6-án) meghalt híres gyulafehérvári professzornak, Bisterfeldnek a házát szelteme ki számára.”⁷ ... Első dolga volt, hogy sorsa szerencsés fordulatáról II. Károlyt, a trónjáról száműzött királyát [aki lenyakazott apja, a nálánál jóval kegyesebb életvitelű, s Basiriust udvari papjaként nagyra becsülő, I. Károly elfajzott örököse volt, de később mégis, meglehetősen érdemtelenül, a restauráció hőse lett. P. É.] értesítse. Még ugyanabban az évben megérkezett az angol államfő baráti hangú válasza Rákóczihoz, amelyben őszinte köszönetét fejezi ki a fejedelemnek, amiért a Stuartok hírséges alattvalóját olyan nemes bánásmódban részesíti.” A legfontosabbnak érzett részletet most magyar fordításomban adom közre.⁸ „Nagy örömet szereztek nekem azok a hírek, ... amelyek szerint, nem kevés, Angliában elszenvedett anyagi veszteség s mindazon nagy csapások után, amelyeket hozzánk való lojalitása okozott számára, őt [t. i. Basirét], oly nagylelkűen fogadta...; ezért a szívélyes fogadtatásért fogadja Nagyságod szívbéli köszönetünket, s mindig készen állok arra, hogy az ön jóságát hasonlókkal viszonzzam, amidőn alkalmam lesz rá.”

Ezek után rendelt ideje van annak, hogy beletekintsünk egy nálunk kevésbé ismert, a híres skóciai St. Andrews Egyetemen ugyan könyvként meg nem jelentetett, de elektronikus formában elérhetővé tett szakdolgozat Basiriust ha nem is szentté avató, de jónéhány gesztusára, reagálására a korábbiaknál hitelesebb választ, magyarázatot adó anyagába. Szerzője, David F. Jones ezt írja 1973-as tézise előszavában: „A levelek Darnell-féle kiadása hiányos, s a rájuk való túlzott támaszkodás számtalan hibához vezetett.”⁹ Nálunk ezekből a Darnell-féle, korántsem szándékos, inkább ügyetlen verbális csapdákból Bethlen Miklós Önéletrrásának számos olyan részlete kínál kiutat, amelyek Basirius természetének jótékony vonásaira, többek között a gyermekek iránti szeretetére, továbbá egészségtudatos életmódjára, gyógyászati és betegápolói ismereteire utalnak. Akkoriban hosszúnak számító 69 betöltött éve is ebbéli szakértelmét, szinte orvosi tudását bizonyítja. Többek között a kamasz Bethlen Miklóst ő óvta meg az izákosság tetet-lelket rontó veszedelmétől: „Így szólok erről ab anno 1660 novembertől fogva ... néhai praeceptorom, Isacus Basirius theologiae doctor (kiről másutt is leszen szó) tanácsa által ... akkor fogadám fel, hogy a részegséget és a paráznaságot teljes tehetséggel igyekszem kerülni és távoztatni... Az említett Basirius még azt a tanácsot adá, hogy mivel már régen ismer és ő medicus is, tudja bizonyosan, hogy minden nyavalyám a calida intemperie

⁷ Kropf Lajos: Basirius Izsák életrajzához. Történelmi Tár 3/12 (1889) 492–501, 493.

⁸ Darnell, W. N.: The Correspondence i. m. 129–131, 130.

⁹ David F. Jones: An Itinerary of Fraunce and Italy in the Year 1647 and 1648, by Isaac Basire. <https://research-repository.st-andrews.ac.uk/handle/10023/17877> (Letöltés: 2025. március 2.)

hepatis et frigiditate captitis (a máj túlságos melege és a fej hidegsége) miatt *vagyon, azért éljek józan, mértékletes életet, és minden ebéd, vacsora után igyam egy kis pohár vizet és egészséges lések; mert ő harmincöt esztendeje azt követi, s nem volt talán kétszernél többször beteg...*¹⁰

David F. Jones részben Isaac Basire bujdosásának első szakaszában írott, franciaországi és itáliai feljegyzéseire, részben pedig a Hunter-féle, könyvalakban sajnos napvilágot nem látott gyűjteményben fellelhető leveleire alapozta értekezését. Ezek számos olyan eseményt, epizódot örökítenek meg, amelyek a tudós angol lelkipásztort (bár ő Apáczainknál kevésbé szenvedélyes pedagógus és végképp nem hozzá hasonlóan elkötelezett enciklopédia-szerző volt) valamelyest közelebb hozhatják a magyarországi és erdélyi kutatókhoz-olvasókhöz is.

Az *Itinerary*-t én is végigolvastam ugyan, de ezúttal csak a tizenöt éves száműzetés és bujdosás, illetve ezen időszakon belül az első két, erdélyi időszakától nagyon különböző, Francia- és Olaszországban töltött vándorév lényeges történéseit foglalom össze, s a skóciai disszerens bevezető gondolatait. Tehát: az anglikán és a puritánus erők, ha úgy tetszik, a zsinat-presbiteri és az episzkopális csoportok első csatározásai idején már nagyon sok olyan lelkeszt elűldöztek az országból, aki nem tette le a lojalitási esküt, s aki ragaszkodott az English Prayer Book-hoz, s a hagyományos papi öltö-zékhez, illetve a királyt, mint egyházi legfőbb méltóságot elfogadó Act of Supremacy-hoz. Basirius nem adta meg magát „az új időknek”, falusi gyülekezetében provokatív igehirdetéseket tartott, úgy beszélt az anglikán egyházzról, mint minden eklézsiák legjobbjáról, s mint egy dicsőséges anyáról... Mindezért 1643-ban Stockton várának börtönébe vitték, s számtalan intelmet követően engedték vissza Egglecliffe-be, feleségéhez és akkor négy gyermekéhez, de állandóan ismételt bebörtönzéssel riogatták. 1646 tavaszán Basirius I. Károly udvari papjaként, az uralkodóval együtt Oxfordba költözött. Az egyetemi város itt, amíg lehetséges volt, védelmet nyújtott mind a királynak, mind anglikán és royalista híveinek; egy időre igazi őrhellyé vált.¹¹

Később, amikor már Oxford sem bizonyult menedékvárnak, számos meggyőződéses anglikán lelkipásztor, így Isaac Basire is, a párizsi angol kápolnában lelt menedéket, amelynek papja Sir Richard Browne volt; 1647. karácsonyán a nemrég érkezett teológus és híres polyglott, már családjától elszakadva, de a tökéletes francia nyelvtudás birtokában és a hugenotta ősök-adta biztonságérzettel élve prédikált a régi-új hazában.¹²

A Jones-disszertáció második fejezete, a korábbiakban vázolt általános helyzetleírás után, *A száműzetés és a tizenhetedik századi utazások* címet viseli. Ebből kiderül, hogy Basire nem egyedül indult el száműzetése első

¹⁰ *Bethlen Miklós: Önéletírása. I. Kiad. V. Windisch Éva. (Magyar századok.) Bp. 1955. 131.*

¹¹ *Jones, D. F. An Itinerary i. m. 7–9.*

¹² *Uo. 10.*

két helyszínére, hanem néhány király- és anglikánpárti család gyermekét vitte magával, a menekülést „*grand tour*”-ra, az akkori angol nemes ifjak peregrinációjává, intellektuális világjárásává emelve. Mégpedig úgy, hogy saját, szűkössé váló költségvetéséből öt fiatalemberről igyekezett gondoskodni, mert az őt megbízó szülők anyagi háttere Angliában addigra bizonytalanná vált. Elsőként John Ashburham, aki a békeidőkben a büszke „*Gentleman of the Bedchamber to Charles I.*”, azaz „*I. Károly hálóházának őre*”, voltaképpen éjszakai szolgálatban lévő királyi testőr büszke címet viselte, kérte meg őt az akkor már nagycsaládos apát és művelt lelkészt 14 éves fiuk személyes tutorálására, 1646-ban. Majd a Basirius-család egy másik régi barátja és bizalmasa, Lady Lampton bízta meg a kontinensre induló lelkészt ugyanazzal a feladattal, s hozzájuk csatlakozott még három ifjú, ugyancsak a király környezetéből.¹³

1647. március 5-én Basirius így írt tanítványairól, még Párizsból, feleségének, s élete nagy szerelmének, hét (akkoriban még csak négy) gyermeke anyjának, Frances Corbettnek: „*Teljes ellátásukról nekem kellett gondoskodnom, noha a magam számára sem jutott elegendő pénzem, így kellett tennem.*”¹⁴

A tizenhetedik századi utazások történetét részletező fejezetből kiderül, hogy Isaac Basire nem csupán önmagát, de a rábízott diákokat is féltő gondnal óvta. Napi 40 mérföldnél több távolság megtételére nem vállalkozott, szemben az olyan „hazardírozó” korábbi angol utazókkal, amilyen Sir Robert Carey volt, aki I. Erzsébet királynő halálhírére úgy vitte szét, hogy kevesebb mint három nap alatt 382 mérföldet lovagolt, igaz, útja végén „véres sebekkel borítva.”¹⁵

Ebben az úti viszontagságokat felidéző epizódban, amelyet a kis angol diákcsoportot vezető lelkész és tanár feljegyzései drámai erővel jelenítenek meg, témánk szempontjából kitüntetett jelentősége van az 1649. január 30-as keddi napnak. Ekkor Basirius és tanítványai kis híján odavesztek egy dühöngő viharban, amely akkor érte el őket, amikor Franciaországot már rég elhagyva, a nápolyi királyságból és Sziciliából Málta szigetére hajóztak át. Rajtuk kívül az összes átkelő hajó utasai a tengerbe veszttek. Idézzük itt a vonatkozó feljegyzést, amelyben I. Károly, őt gyászoló egykori udvari lelkésze szavai nyomán, szinte a Basirius-család egyik tagjaként, sőt, életmentő „szentként” jelenik meg: „N. B. ez a mostani csaknem vízbe fulladásunk, amikor már mindnyájan lemondtunk az életünkről, pontosan abban az órában vezetett megmenekülésünkhöz, amikor a mi dicsőséges, mostanra megszentelt királyunk, I. Károly elnyerte a mártírok koronáját.”¹⁶

Ez itt már sokkal több, mint királytisztelet, mint „idült royalizmus”, ez maga a lefejezett uralkodó szentté avatása. Az tény és való, hogy a mál-

¹³ Uo.

¹⁴ Uo. 14. (Dr. Basire to his wife, Paris, March 5th 1647. Hunter kézirat 9, 61.)

¹⁵ Uo. 27.

¹⁶ Uo. 27. (*Isaac Basire: Itinerary.* 123.)

tai kikötőben csodájára jártak a hat angol utas megmenekülésének, amikor „a hullámok oly magasra csaptak.” A feljegyzés természetesen későbbi, mint a majdnem-pusztulás, de, az uralkodó haláláról Angliából érkezett hírekben-levelekben később minden apró részletről értesülve, Basire nyilván utólag egészítette ezzel a világát feldúló eseménnyel a vihar történetének csaknem tragédiába torkolló krónikáját. Király-rajongásának forrását udvari lelkési szolgálatának emlékein kívül folyamatosan táplálták az először az egész szigetországot, majd Európát elárasztó pamfletok és vizuális anyagok: gondosan megtervezett festmények, jóformán újságba illő metszetek, a királyt szinte krisztianizáló, töviskoronás, ábrázolásoktól a kíméletlen gúnyrajzokig. Egyszóval a Facebook-stílus ősei. Idézzünk itt néhány sort Szántó György Tibor történész, gazdag angol szakirodalmat felhasználó Cromwell-könyvéből, amelynek második legfontosabb főszereplője természetesen maga I. Károly volt: „Károly méltóságteljesen hallgatta a rettenetes vádat... Kétségbe vonta bírái illetékességét, és kijelentette, hogy éppenséggel ő lehetne az, aki megítéli bírját, hiszen voltaképpen alattvalói [mégpedig kétszeres, egyházi és világi értelemben! P. É.], ezért neki tartoznának engedelmességgel... Konceptiók pör volt, kétség nem férhet hozzá. Az ítélet már akkor megszületett, amikor a vádirat tartalmát még el sem döntötték. A pört a monarchia romjain születő katonaköztársaság sajátos ünnepi szertartásának is tekinthetjük. [Sőt, tegyük hozzá, egy igazi theatrum mundi „nagyjelenetnek”. P. É.] Oliverék állama tulajdon eredetmítoszát is a királyperrel teremtette meg. A vádlott ugyanis nemcsak Anglia uralkodója, hanem az ancien regime egyházi feje is. Az új szakrális állam viszont toleranciát ígért az összes egyenrangúnak nyilvánított protestáns felekezet számára, ideértve a kis szektákat is. Károly – mint pontifex – éppen a cromwelli programnak állt az útjában. Nem kerülhette el a mózesi halálbüntetést. Ha csupán száműzetésre vagy börtönre ítélik, hívei továbbra is joggal tekinthették volna lelki vezetőjüknek.”¹⁷ A lefejezett király, akinek még azt is felrótták, hogy az I. Erzsébet „jóvoltából” kivégzett katolikus Stuart Mária unokája, s ráadásul felesége az ugyancsak „pápista” Henrietta Mária francia királylány, XIII. Lajos testvére volt, a legenda szerint e szavakkal búcsúzott az élettől: *„A romlandó koronától most a romolhatatlan korona elé járulok, ahol nem háborgatnak.”*

Ilyen körülmények között Basirének és ifjú védenecinek komoly vigaszt és megnyugvást adott, hogy francia és olasz földön csaknem mindenütt jó szívvel fogadták őket. A Hunter-kéziratban hemzsegek az ezt bizonyító részletek, az egyik 1648. július 5-én kelt feljegyzés így szól: „Július 5-én békesség, vacsora, kényelmes ágy, majd másnap reggeli és jó lovak vártak ránk.”¹⁸

¹⁷ Szántó György Tibor: Oliver Cromwell. Egy katonaszent élete és kora. Bp. 2005. 200–205.

¹⁸ Jones, D. F.: An Itinerary i. m. 29.

Ilyen francia és olasz előzmények után Basirius 1652 telétől egy évig Aleppóban tartózkodott, ahol ott összegyűjtött arab tudásáért, de főleg orvoslási ismereteiért megbecsülték, elfogadták. Mint tudjuk, 1654 végétől egészen II. Rákóczi György haláláig állt a fejedelem szolgálatában, gyulafehérvári teológiaprofesszorként, s az uralkodó halála után Báthori Zsófia szerette volna Erdélyben marasztalni, I. Rákóczi Ferenc tutoraként. Apáczai Csere János pedig 1653 nyarának végén tért vissza Hollandiából Erdélybe a már csaknem kész Magyar Encyclopaediával, amelyben fontos szerep jutott az orvosi szakkifejezéseknek is. A Varsói Tudományegyetem Magyar Tanszékének egyik munkatársa, az Encyclopaedia orvosi szakkifejezéseit vizsgálva kiemelt s értelmezett néhány, a légúti betegségekre utaló kifejezést is, amelyek sejtetik, hogy ezek Apáczai számára nem csupán az akkor még nagyon szegényes magyar orvosi szakszókincs gyarapítását szolgálták. Bár nem Szenci Molnár-féle személyességgel, de mégis saját mindennapjait, hatalmas vállalásait megnehezítő betegségére, már ekkoriban kialakult tüdőbajára utalhattak: „A szervek által betöltött funkciókra, illetve a szervek működésével kapcsolatos asszociációkra vonatkozó körülírás például a „*nedvesség*” és „*edény*” főnévből álló birtokos kifejezésben („*nedvesség edényei*”) mutatkozik. Ezt a kifejezést Apáczai azoknak az edényeknek [köztük a tüdőnek] az elnevezésére alkotta, amelyek a nedveknek az emberi testen keresztül történő szállításáért felelnek. Saját panaszaira utal a „*gyakdos*”, „*szúr*”, v.ö. „*gyakdosó fájdalom*”, „*szúró fájdalom a »hurutás«*, *köhögés szó*.”¹⁹

E témához a Basirius és Apáczai „mint gyógyító és gyógyítottja” valamelyes megbékélést jelentő, de mindkét fél részéről elszalasztott esélyhez tartozik még a Pozsonyi Jesenius Egyetem három kutatójának angol nyelvű tanulmánya, egy pontosan húsz évvel Apáczai Csere János halála után megjelen *De Phitisi* című, méltán híressé vált, a tuberkulózis elemzését és gyógyítási esélyeit vizsgáló könyvről. E latin szakkönyv szerzője egy Túróc megyei szlovák-magyar orvos, Matthaeus Palumbini volt. Ennek az orvostörténeti munkának először az angol fordítása jelent meg, a szlovák csak 2021-ben. A szerző ebben kárhoztatta a túl sok füstölt magyar ételt is, mint lehetséges kórokat, a szennyezett levegő mellett. A szimptómák közül leírta a delíriumot és a zavart gondolkodást, különösen a halálközeli állapotban. Hangsúlyozottan említette a „*mentális diétát*”, s az izgalmi állapotok kerülését, valamint a teljes nyugalmat javasolta. Továbbá azt, hogy a paciensek kerüljék a haragot, az indulatos összecsapásokat, a szomorúságot, a búskomorságot és a gyűlölködést.²⁰ Ehhez képest a sokat emlegetett

¹⁹ *Agnieszka Barátka*: Apáczai Csere János orvosi szakkifejezései a Magyar Encyclopaediában (1653). Fókusz. Vajdasági Ismeretterjesztő és Tudományszerúsító Portál 155 (2017 augusztus.) 7–8. https://www.fokusz.info/File/tortenelem/Apaczai_-_orvosi_nyelv.pdf (Letöltés: 2025. március 2.)

²⁰ *Nora Malinkovská – Mária Bujalková – Renata Pečová*: Treatment of Tuberculosis in the 17th Century, Based on the Original Work De Phitisi (On Tuberculosis)

gyulafehérvári „végítélet” már a rossz körülmények között eltöltött, egyre halálközelibb kolozsvári időszak előtt bizonyára súlyosbította Apáczai tuberkulózisát. Két, alapjában véve nemes szándékú ember csapott össze, vesztükre éppen a harmonikus egyéniségnek igazán nem nevezhető fejedelem jelenlétében. Németh László ezt a történetet, bár eredeti hivatása az orvosi volt, a medicina szempontjait teljesen kihagyva, végzetes elfogultsággal és az Apáczait nagyrabecsülő kolozsváriak egy részére jellemző Basirius iránti ellenszenv túlhangsúlyozásával igyekszik hatásossá tenni a főhős mártíriumát, s haldoklása leírását *Apáczai* című drámájában. Valószínű, hogy a reformációt gyakran tanulmányozó szerző teológiai-egyház történeti ismeretei ezúttal kevésnek bizonyultak ennek az áldatlan belháborúnak a felméréséhez.²¹

Bár csak egy néhány oldalas novellában örökítette meg Makkai Sándor, Erdély nagyhírű püspök-írója Apáczai Csere János és Basirius Izsák összecsapásának történetét, az Apáczait Kolozsvárra száműző napok előzményeit, az *Írhatsz, Aletta!* című elbeszélés mégis sokkal hitelesebb, mint a Németh László-dráma. Mert érzелgős és hiteltelen kis közjátékok, a haldokló főhőst csirkelevessel-etetése helyett az egykori tragédia lényegére összpontosít. Egyrészt arra, hogy Basiriusban nem az ok nélküli, nem is egyszerűen a szakmai féltékenységből fakadó rosszindulat munkálkodott. Hanem a benne nagyon mélyen gyökeret vert aggodalmak és félelmek juttathatták el odáig az amúgy sem puritánok-barátja fejedelmet, hogy az angliai események erdélyi folytatásától kezdjen rettegni, s minden presbiteriánusban, köztük a szegény, komoly tudású, elkötelezett, de testi és lelki betegségek tépázta Apáczaiban egy erdélyi Cromwellt lásson, saját magát pedig a fejét éppen levágni készülő bakó bárdja alatt. Az pedig szinte tragikomédiába illik, hogy az ellenfelek a távolságtartóbb és hivatalos latin mellett nem éltek azzal a lehetőséggel, hogy Apáczai Csere János, francia nyelvtudását kihasználva, a vendégprofesszorhoz, Basiriushoz annak második anyanyelvén, a francián keresztül legalább valamelyest közelebb kerüljön, s ellentéteik így tompulhassanak. Érdemes e szempontot is figyelembe véve elolvasni Rácz Lajos sárospataki szerző rövid, de alapos, Apáczai és a francia nyelv című tanulmányát.²²

Befejezésül idézzünk Makkai kevéssé ismert novellájának a történetet tömören összefoglaló sorait:

„– *Igazságom van-e, ez a kérdés, Nagyságos Uram?*

– *Persze hogy, bólintott Barcsay, Nem kértem volna magamhoz, ha*

from 1679. Acta Medico-Historica Adriatica, 21 (2023). 1. sz. 31–50. <https://hrcak.srce.hr/ojs/index.php/amha/article/view/27216/14140> (Letöltés: 2025. március 2.)

²¹ Németh László: Apáczai. In: Németh László: Szerettem az igazságot. Drámák 1931–1955. Bp. 1974. 647–760.

²² Rácz Lajos: Apáczai és a francia nyelv. Egyetemes Philológiai Közlöny 44 (1925) 7–10.

*nem ezt hinném. De az igazság ezúttal is a hatalommal került szembe, mint annyiszor. Kegyelmed az igazságával együtt röpülhetett volna le az öreg toronybúl... A fejedelem iszonytató dühös volt. Az anglus elhitette vele, hogy Kegyelmed félig értett, veszett ideákkal jött ide a külföldről... Hogy a jó rendet, a tisztaságot, erkölcsöt, s az egyház békéjét akarja feldúlani. Hogy ideái vértágra juttatták az anglusok királyát, s itt se biztos többé a fejedelem és az urak élete... Csak Keresztúri urammal bírtuk így-úgy fékezni a fejedelem haragját, s kicsikarni, hogy még legyen Kegyelmednek valamely életje Erdélyben!*²³

A történetnek csak annyi a szépséghibája, hogy a mi puritánusaink, köztük a vita során név szerint is kárhoztatott Medgyesi Pál, a *Dialogus politico -ecclesiasticus* című presbiteriánus értekezés szerzője és társai mögött nem állt hadsereg, nem gyülekeztek „*vasbordájú szentek*”; mi több, a mi hatalmi vonatkozásoktól mentes eklézsiamegújító mozgalmunk nem terjedt ki a történelmi Magyarország egész területére, mindvégig peremhelyzetű volt és maradt. A magyar református hitélet, tudományosság és pedagógia 400 éve született egyik hősenek, Apáczainak pedig Magyarországon is, Erdélyben is maradt nem „*valamely*”, hanem mindmáig sokunkat gazdagító „*életje*.”

²³ *Makkai Sándor*: Írhatsz Aletta! In: Makkai Sándor: *Megszólalnak a kövek. Elbeszélések.* Kolozsvár 1921. <https://mek.oszk.hu/10800/10897/10897.htm> (Letöltés: 2025. március 2.)